

Душан Живковић

САВРЕМЕНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ОПШТИНЕ БЕЛА ПАЛАНКА

Извод: Повољан саобраћајно-географски положај Беле Паланке и њеног окружења одувек је био атрактиван за насељавање становништва. О томе сведоче многобројна археолошка налазишта из праисторије, римског и византијског периода. У раду су сагледане демографске одлике на територији општине Бела Паланка у периоду 1948-2011. Друштвено-економске промене након Другог светског рата довеле су до низа демографских промена и процеса. Развој индустрије допринео је трансферу радне снаге из пољопривредних у непољопривредна занимања, као и порасту урбанизације, што је условило промене у свим демографским структурама. Низак ниво природног прираштаја и емиграције становништва условиле су константан пад броја становника општини, а последњих година и у самом граду.

Кључне речи: општина Бела Паланка, становништво, демографске промене, миграције, депопулација, деаграризација

Abstract: Favourable geo-traffic position of Bela Palanka and its surroundings has always been attractive for settlement of population. This is witnessed by numerous archaeological sites from prehistoric, Roman and Byzantine periods. This paper presents a survey of demographic characteristics in the municipality of Bela Palanka in the period of 1948-2011. The development of industry contributed to the transfer of labor from agricultural to non-agricultural occupations, as well as increasing urbanization, which caused changes in all demographic structures. Socio-economic changes after the Second World War led to a series of demographic changes and processes. The low level of natural growth of population and emigration have caused a continuing decline in number of population in municipality, and in recent years in the town itself.

Key words: municipalty of Bela Palanka, population, demographic changes, migrations, depopulation, deagrarization

Увод

Општина Бела Паланка налази се у Источној Србији. Смештена је у централном делу полигенетске долине реке Нишаве између Сврљишких планина на северу и Суве планине на југу, сутеске Светог Оца на истоку и Сићевачке клисуре на западу. Захвата површину од 517 km², а административно припада Пиротском округу. Са севера се граничи са општинама Сврљиг и Књажевац, са истока са општином Пирот, са југа са општином

Бабушница, са југозапада са општином Гаџин Хан и са запада са општином Нишка Бања. Према подацима пописа из 2011. године на овој територији је живео 12136 становника, распоређених у 46 насеља, од којих само општинско средиште – Бела Паланка има функцију градског насеља.

Бројни археолошки материјали пронађени на локалитетима у Мокри, Клисуре, Градишту, Дивљани, Новом Селу, Моклишту и другим селима белопаланачке општине потврђују да је област средњег Понишавља била насељена још у праисторији (Костић, М., 1970). У предримско доба она је представљала граничну област између Трибала и Дарданаца. Након римских освајања бројна домородачка племена централног дела Балканског полуострва почињу да губе свој идентитет – латинизирањем и христијанизацијом. Покоравањем Меза, Трибала и Дарданаца Марко Крас је 29. и 28. године п.н.е. направио провинцију Мезију, коју је Домицијан 86. г.н.е. поделио на Горњу и Доњу Мезију. Област средњег Понишавља припала је провинцији Горња Мезија, а централно место у коме су се одржавали провинцијски сабори била је Ремесиана, данашња Бела Паланка.

Ремесиана је подигнута на главном балканском путу (*Via Militaris*) који је водио од Београда до Константинопоља. Град су основала келтска племена око 280. године п.н.е., а име највероватније потиче од личног имена Ремесис (Јоцић, В., 2014). Преуређењем у III веку Ремесиана улази у састав провинције Средоземне Дакије (*Dacia Mediterranea*). Античка Ремесиана је била значајан и угледан град, седиште Скупштине горњомезијских градова и седиште Култа царева, као и средиште управе рудничке области. У IV веку град постаје средиште епископије, а њен други епископ, Никета Ремезијански (338–420) аутор је највеће хришћанске химне *Te Deum* („Тебе Бога хвалим“).

На рушевинама римске Ремесиане у VIII и IX веку основан је српски средњовековни град Извор. У периоду од XII до XIV века средње Понишавље је у саставу српске државе. У XV веку, турска војска је освојила и до темеља разорила Извор и основала друмско село са путном станицом и коначком. Почетком XVII века нишки заповедник Мехмед-паша подигао је, на месту града стратегијско утврђење и путну станицу која је по њему названа *Мехмед-пашина Паланка*, а 1639. године по плану будимског валије Коџа Муса-паше изграђен је нови град – *Муса-пашина Паланка* (Јоцић, В., 2014). Почетком 18. века град мења име у *Мустафа – пашина паланка*, а 1737. у *Ак Паланка* (Бела Паланка). Овај назив употребљаван је све до ослобођења од Турака 1877. године. Након ослобођења долази до територијалног и развоја Беле Паланке, када она поново постаје функционални, привредни и културни центар средњег Понишавља. Губици становништва током Балканских ратова и Првог светског рата надокнађени су биолошким обнављањем. Период између два светска рата карактерише се демографским развојем становништва, са високим стопама natalитета, али и mortalитета.

Кретање броја становника

Упркос ратним разарањима током Другог светског рата, максимум броја становника у општини Бела Паланка забележен је 1948. године када је у њој живео 29641 становник. Од тада број становника је у континуираном опадању. Према резултатима пописа из 2011. године у општини Бела паланка живело је 12126 становника, што је за 17515 становника мање у односу на 1948, што значи да се становништво општине просечно смањивало за 278 становника годишње.

Подаци о кретању броја становника 1948-2011. указују на одређене разлике у кретању градског становништва и становништва осталих насеља. Наиме, промена броја становника одликује се апсолутним падом броја становника у сеоским насељима у свим међупописним периодима и порастом броја становника у градском насељу до 2002. године. Тада је први пут забележен пад броја становника и у самом општинском центру. Разлике у динамици промене броја становника детерминисане су у првом реду економским развојем након Другог светског рата, односно индустријализацијом, као и миграцијама и опадањем стопе природног прираштаја. Као последица свега тога јавља се повећана концентрација становништва у градском насељу.

Табела 1. – Кретање броја становника општине Бела Паланка за период 1948-2011.

Година	Општина Бела Паланка		Градско насеље		Остала насеља	
	Број становника	Индекс	Број становника	Индекс	Број становника	Индекс
1948.	29641	100	2832	100	26818	100
1953.	28756	97,0	3168	112,2	25588	95,4
1961.	24982	86,9	4300	135,7	20682	80,8
1971.	21325	85,4	5772	134,2	15553	75,2
1981.	18744	87,9	7502	130,0	11242	72,3
1991.	16447	87,7	8347	111,3	8100	72,1
2002.	14381	87,4	8626	103,3	5755	71,0
2011.	12126	84,3	8143	94,4	3983	69,2

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011, РЗС, Београд

У прва два послератна пописа становништва смањење укупног броја становника забележено је у већини насеља. Једино повећање је забележено у Белој Паланци, Вети, Доњем Рињу, Космовцу и Шљивовику. Ово је посебно интересантно будући да се сва споменута насеља осим Беле Паланке налазе на већим надморским висинама (470-760 m). Наред-

ни пописи показују наведене тенденције смањења броја становника у сеоским насељима и пораста броја становника у градском насељу. Ипак, и овде се могу запазити одређене разлике по хипсометријским зонама, будући да насеља на нижим надморским висинама и на дну котлина бележе нешто умереније трендове смањења броја становника или чак стагнације. У исто време се код насеља на већим висинама и у планинском залеђу бележи убрзаније смањење популације. У периоду од 2002. до 2011. године број становника смањено се у општини за 2255 становника, а у граду за 483 становника. Број становника повећан је једино у Врандолу и Насељу Долац, док је до стагнације дошло у Црвеном Брегу. Ова насеља налазе се на нижим надморским висинама, на магистралном путу, односно у његовој близини.

Кретање броја домаћинства

Промена броја домаћинства јавља се као последица утицаја демографских и социо-економских фактора. У општини Бела Паланка број домаћинства је у порасту до 1981. године, од када се запажа тенденција његовог смањења. Највећи број домаћинства забележен је 1981. када их је било 6483, а најмањи 2011. – 4697. У градском насељу број домаћинства расте све до 2002. године (3037) од када је њихов број почео да опада. Сеоска насеља максимум броја домаћинства бележе 1961. године (4736) од када је њихов број у константном паду. Највећи индекс пораста броја домаћинства општина у целини бележи у периоду 1961/53. Када је он износио 110,2, а највећи индекс пада 2011/2002. (82,6). Оваква издиференцираност броја домаћинства у градском и сеоским насељима последица је крупних социоекономских промена у послератном периоду – деаграризације, урбанизације, индустријализације, емиграција и ниских стопа наталитета.

Табела 2. – Кретање броја домаћинства општине Бела Паланка за период 1948-2011. године

Година	Општина Бела Паланка		Градско насеље		Остала насеља	
	Број домаћинства	Индекс	Број домаћинства	Индекс	Број домаћинства	Индекс
1948.	5160	100	752	100	4408	100
1953.	5396	104,6	840	111,7	4556	103,4
1961.	5946	110,2	1210	144,0	4736	104,0
1971.	6139	104,2	1709	141,2	4484	94,7
1981.	6483	104,7	2352	137,6	4131	92,1
1991.	6132	94,6	2719	115,6	3413	82,6
2002.	5684	92,7	3037	111,7	2647	77,6
2011.	4697	82,6	2820	92,9	1877	70,9

Извор: Упоредни преглед броја домаћинства 1948-2011. и станова 1971-2011. РЗС, Београд

Густина насељености

Промене опште густине насељености директно су сразмерне променама броја становника. Размештај становништва у простору условљен је низом природно-географских и друштвено-географских фактора. Сплет природно-географских услова у које спадају геолошке, геоморфолошке, климатске и хидролошке одлике простора и друштвено-економских услова попут урбанизације, индустријализације, саобраћајне повезаности и културно-историјских фактора допринели су значајним променама у кретању густине насељености средњег Понишавља.

Општа густина насељености у општини Бела Паланка у константном је опадању од 1948. до 2011. године. Највећи износ забележена је у првом послератном попису када је износила 57,3 становника по km^2 , а најмањи на последњем 2011, када је износила свега 23,5 становника по km^2 , дакле смањена је више од два пута. Она је мања у односу на густину насељености у Пиротском округу (33,5 ст./ km^2), а далеко мања у односу на Централну Србију (92,4 ст./ km^2).

Према разликама у положају у односу на крупније морфотектонске целине насеља белопаланачке општине можемо поделити у три групе: насеља на дну котлина, насеља на побрђу и насеља у планинском залеђу. Насеља на дну котлина смештена су у алувијалној равни Нишаве (Бела Паланка, Црвена Река, насеље Долац, итд.) или њених притока Црвене и Коритничке Реке. Овој групи припада најмањи број насеља, али су насеља у њој популационо највећа. Повољан саобраћајно-географски положај уз Коридор Х условио је концентрацију становништва у области нижих надморских висина (Ивковић, М., Тодорић, Ј., 2013). Другој групи насеља припадају насеља на побрђу и терасама. Она су лоцирана на контакту неогених седимената и кречњачких наслага. Полулационо најмања група насеља формирана је у планинском залеђу.

Табела 3. – Висински распоред становништва општине Бела Паланка

Надморска висина	Број становника	Удео (%)	Број насеља	Удео (%)
До 400 m	11001	90,7	21	45,6
од 400-600 m	661	5,5	12	26,1
изнад 600 m	464	3,8	13	28,3

Извор: Попис становништва 2011, РЗС, Београд

Размештај становништва у општини Бела Паланка неједнак је и у насељима смештеним у разним висинским појасевима. Највећа концентрација становништва је у појасу до 400 метара надморске висине где живи 11001 становник или чак 90,7% укупног становништва општине (табела 4), док у зона-

ма 400-600 m и изнад 600 m надморске висине живи далеко мање становника (1125 становника или 9,3%). Међутим, анализирајући број насеља видимо да је у првој зони смештено 21 насеље (45,6%), док у друге две зоне имамо натполовичан број – њих 25 или 54,6%. Ова насеља су популационо мања, са лошом саобраћајном инфраструктуром и израженом депопулацијом.

Природни прираштај

На ниво наталитета становништва општине Бела Паланка утицало је више фактора из групе биолошких, друштвено-економских и психолошких. Више стопе рађања у послератном периоду условљене су превасходно друштвено-економским факторима као што су низак ниво индустријализације и урбанизације, општих економских услова, итд. Природни прираштај становништва општине Бела Паланка био је висок у првим послератним годинама када је доминирајућа компонента у укупном обиму природног кретања становништва био висок наталитет. Године 1961. природни прираштај је био позитиван и износио је 4,3%. Од 1970. године стопа природног прираштаја има негативне вредности и има тенденцију сталног смањења што је резултат опадања нивоа наталитета и пораста нивоа морталитета. Најнижу стопу имао је 2010. године када је износио чак -14,1%. Стопа наталитета у континуираном је опадању од 1961. године, од када се бележи и повећање стопе морталитета.

Табела 4. – Наталитет, морталитет, природни прираштај и смртност одојчади у општини Бела Паланка 1961-2010.

Година	Наталитет		Морталитет		Природни прираштај		Смртност одојчади	Умрла одојчад на 1000 живорођених
	Број	‰	Број	‰	Број	‰		
1961.	337	13,5	230	9,2	107	4,3	37	109,8
1971.	215	10,1	227	10,6	-12	-0,5	8	37,2
1981.	183	9,8	292	15,6	-109	-5,8	2	10,9
1991.	158	9,6	299	18,2	-141	-8,6	3	19
2001.	106	7,2	284	19,4	-178	-12,2	-	-
2010.	73	5,9	247	20,0	-174	-14,1	4	54,8

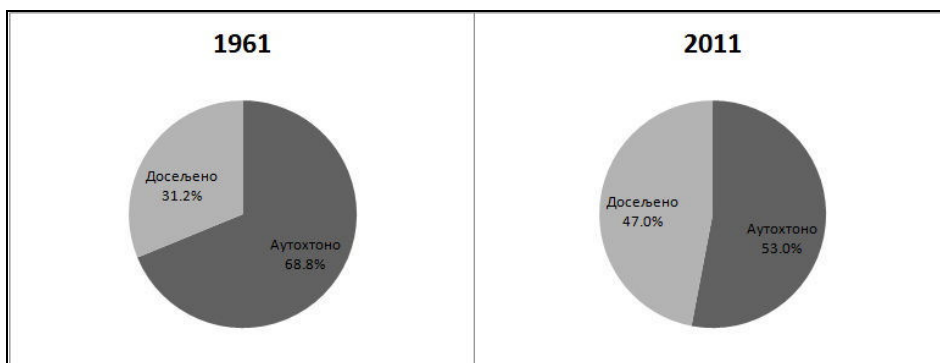
Извор: Природно кретање становништва у РС 1961–2010. РЗС, Београд

Миграције

Процес миграција у другој половини XX века у општини Бела Паланка условљен је процесима индустријализације и урбанизације. Становништво планинског залеђа и насеља на већим надморским висинама тада почиње да напушта свој дотадашњи животни простор и креће се ка еко-

номски и урбано развијенијим подручјима, у првом реду општинском центру, али и осталим већим насељима у Републици Србији. Услед ових процеса дошло је до повећања удела урбаног и пада удела руралног становништва у општини, а као крајњи резултат и до промене односа између досељеног и аутохтоног становништва. У периоду од 1961-2011. године запажа се повећање удела досељеног и смањење удела аутохтоног становништва. Тако је удео досељеног порастао са 31,2% на 47%, док је удео аутохтоног смањен са 68,8% на 53%.

Графикон 1. – Аутохтоно и досељено становништво општине Бела Паланка 1961. и 2011.

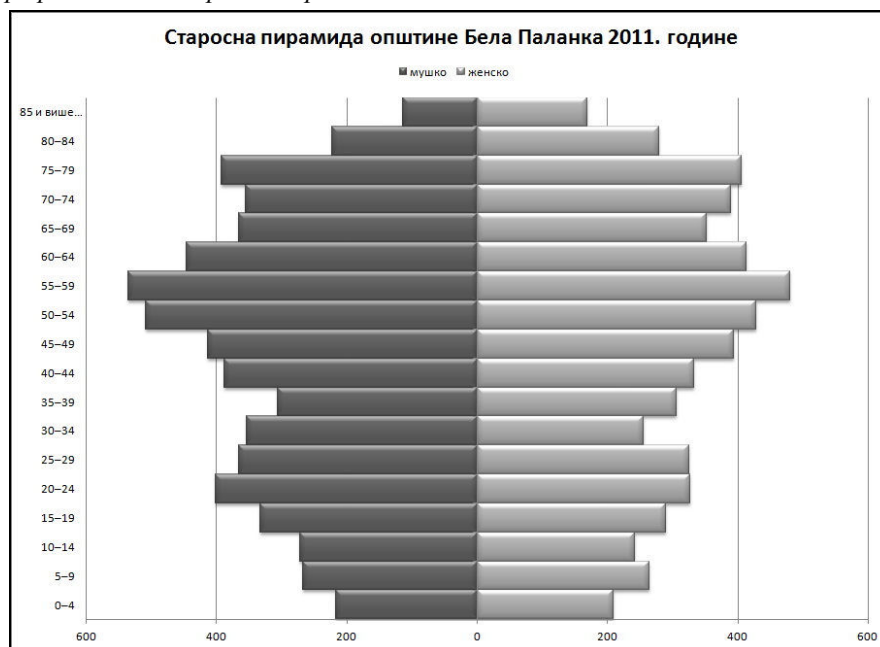

Структуре становништва

Полна структура становништва општине Бела Паланка у другој половини XX века формирана је под утицајем ратних догађања у којима је било знатних губитака мушког становништва. Стопа маскулинитета 1961. године је износила је 955,1. У наредном периоду она расте, али променљивим темпом, да би максимум достигла 2011. године и износила 1066,8. Пораст стопе маскулинитета може се протумачити као последица полне селективности миграната.

Промене у **старосној структури** становништва детерминисане су бројним факторима попут наталитета, морталитета, миграција и других спољних фактора попут ратова, епидемија, услова рада. Највећи утицај на те промене има процес опадања наталитета, што за последицу има демографско старење становништва. Процес демографског старења у општини Бела Паланка одвија се у континуитету од 1961. године. Он се најбоље може илустровати старосном пирамидом становништва (графикон 2). Она припада регресивном типу са ужом основом у односу на средишњи део. Подаци показују да је број становника млађих од 20 година 1961. године износио 8612 односно 34,5%, а број становника старијих од 60 година 3225 (12,9%).

Графикон 2. – Старосна пирамида становништва општине Бела Паланка 2011.

Услед емиграција и смањења нивоа наталитета, број становника млађих од 20 година се све више смањује, а удео становништва старијих од 60 година почиње да расте. Године 2011. становништво млађе од 20 година чини 17,3% становништва општине, док је удео становништва старијег од 60 година порастао на 32,2%, што је последица ниских стопа наталитета, али и бољих хигијенско-здравствених услова. У периоду 1961-2011 старосна група 20-39 година показује тенденцију смањења од 29,6% на 21,8% укупног становништва. С друге стране старосна група 40-59 година показује тенденције пораста са 23,0% 1961. а 28,7% становништва 2011. Наведени подаци указују да је становништво општине Бела Паланка још 1961. године са индексом старења од 37,4 било на прагу демографске старости, док је 50 година касније са највишим уделом становништва старијег од 60 година, индексом старења од чак 186,4 и просечном старошћу становништва од 46,3 година зашло у најдубљу демографску старост.

Табела 5. – Становништво општине Бела Паланка према старости 1961. и 2011.

Година	0-19 год.		20-39 год.		40-59 год.		60 год. и више		Индекс старења	Укупно
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%		
1961.	8612	34,5	7394	29,6	5751	23,0	3225	12,9	37,4	24982
2011.	2095	17,3	2642	21,8	3484	28,7	3905	32,2	186,4	12126

Извор: Књиге пописа становништва Србије 1961. и 2011, СЗС и РЗС, Београд.

Промене економске структуре становништва настају у другој половини 20. века услед друштвено-економских промена у смислу интензивне индустријализације и пратећих појава, у првом реду деаграризације у урбанизације. Ипак, због тога што је индустријализација кренула касније у односу на веће градске центре, привредни развој општине Бела Паланка текао је нешто спорије. Стопа активности је у периоду 1961-2011. имала различите токове кретања. Године 1961. У општини је било 14205 активних лица, што је чинило 56,9% популације. У примарном сектору, највише у пољопривреди радило је 11117 становника, што је износило чак 80,8% становништва које је обављало делатност. Удео запослених у секундарном и терцијарном и кварталном сектору је јако мали (7,2% и 12,0%). Од тада број активног становништва је у сталном опадању, али његов удео стално варира што је последица смањења природног прираштаја и емиграција становништва. Наведене промене до највећег изражаја су дошле у последњем међупописном периоду, када је број укупног активног становништва износио 4296, односно 35,4% укупног становништва.

Табела 6. – Укупно активно становништво општине Бела Паланка 1961. и 2011.

1961.		1971.		1981.		1991.		2002.		2011.	
Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
14205	56,9	12292	57,7	9061	48,9	8173	48,9	8173	50,0	4296	35,4

Извор: Пописи становништва Србије за одговарајуће године, СЗС и РЗС, Београд.

Привредни развој након Другог светског рата обележен је великим трансфером становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности (деаграризација). Процес деаграризације је био интензиван, тако да је 2011. године свега 7,4% становништва је радило у пољопривреди и шумарству, док је знатно порастао удео запослених секундарном (36,3%) и терцијарном и кварталном сектору (56,3%). У последњем међупописном периоду долази до значајног пада удела запослених у секундарном сектору са 65,2% на 36,3% што је последица пада привредних активности и неуспеле приватизације у области индустрије.

Табела 7. – Активно становништво општине Бела Паланка према секторима делатности 1961. и 2011.

Година	Примарни		Секундарни		Терцијарни и квартални		Укупно	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1961.	11117	80,8	987	7,2	1645	12,0	14205	100
2011.	196	7,4	958	36,3	1485	56,3	2639	100

Извор: Књиге пописа становништва Србије 1961. и 2011, СЗС и РЗС, Београд.

Закључак

На развој и размештај становништва општине Бела Паланка деловао је низ природно-еоеграфских и друштвено-економских фактора. Привредне реформе након Другог светског рата одвијале су се у функцији индустријализације и урбанизације, што је утицало на промену демографских структура становништва. Нагли развој индустрије довео је до промена како у демографским структурама, тако и у природном и механичком кретању становништва. Броја становника се у послератном периоду смањио више од два пута. Број домаћинстава у општини опада од осамдесетих година прошлог века што је последица изразитог смањења броја домаћинстава на селу, односно нестајања патријархалних домаћинстава. Природни прираштај је у константном опадању што је последица смањења стопа наталитета и повећања стопе морталитета. Покренут је и снажан процес миграција становништва. Он је по правилу водио од аграрног и саобраћајно изолованог сеоског залеђа ка градском насељу или другим већим градским центрима у Србији, нарочито Нишу. Подаци такође указују да је становништво општине са индексом старења од 186,4 и просечном старошћу од 46,3 године зашло у дубоку демографску старост. Овакви демографски показатељи наводе на нужност за променом у вођењу популационе политике која треба да се креће у правцу подстицања наталитета. Паралелно с тим треба створити стратегију руралног развоја, како на националном, тако и на локалном нивоу која треба да се креће у смеру ревитализације сеоских насеља. Ова стратегија треба да садржи заснивање нових модерних газдинстава, отварање постројења за производњу здраве хране и развој сеоског туризма.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Ивковић, М., Тодорић, Ј. (2013). Хипсометријски размештај становништва у насељима
Пиротског округа, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду 61 (151-178)*
- Јоцић, В. (2014). *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. године*, “Бела Паланка, Народна библиотека „Вук Караџић
- Кицошев, С., Голубовић, П. (2004). *Геоеомографија*, Ниш, Природно-математички факултет,
- Костић, М. (1970). *Белопаланачка котлина – друштвеногеографска проучавања*. Београд, Географски институт „Јован Цвијић”
- Крстић, В. (2007). *Становништво југоисточне Србије – компаративна студија демографског развоја*, Ниш, Завод за урбанизам
- Петковић, Ј. (2011). *Бела Паланка Ремезијана*, Ниш, Галеб
- Петровић, Ј. (1997). *Природа Беле Паланке и средњег Понишавља*, Нови Сад, Природно-математички факултет

Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. години. РЗС, Београд
Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010. РЗС, Београд
Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и
2011, РЗС, Београд
Упоредни преглед броја домаћинства 1948-2011. и станова 1971-2011, РЗС,
Београд

Dušan Živković

CONTEMPORARY DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF MUNICIPALITY OF BELA PALANKA

Summary

The development and spatial distribution of population of municipality of Bela Palanka was determined by a series of geographic and socio - economic factors. Economic reforms after the World War II took place in the function of industrialization and urbanization, which resulted in a change in the demographic structure of the population. The rapid development of the industry has led to changes both in demographic structures, as well as in natural and mechanical movement of the population. The number of inhabitants in the post-war period decreased more than twice. Number of households in the municipality is in decline since the eighties of the last century and it is a consequence of a marked reduction in the number of households in the rural area, or the disappearance of patriarchal households. Natural population growth is in constant decline as a consequence of the decrease in birth rates and increased mortality rates. A powerful process and population migration was launched. It is usually led from the rural and isolated areas of municipality towards urban area or other major urban centers in Serbia, especially Nis. The data also show that the population of the municipality with the aging index of 186.4 and an average age of 46.3 years went down in a deep process of demographic aging. These demographic indicators suggest the necessity of changing of population policy that needs to be moving towards stimulating the birth rate. In parallel to that, there is a need for creating a strategy of rural development, both at national and local level which needs to be moving towards revitalization of rural settlements. This strategy should include the establishment of new modern farms, opening plants for the production of healthy food and rural tourism development.